

УДК 811.161.3'373

В.В. Радзюк

ПАСЛЯРЭФОРМЕННЫ ЭТАП РАЗВІЦЦЯ БЕЛАРУСКАЙ ГРАМАТЫЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ (30-Я ГАДЫ ХХ СТАГОДДЗЯ)

Разглядаюцца асаблівасці функцыянавання і нармавання беларускай граматычнай тэрміналогіі 30-х гадоў ХХ стагоддзя. На матэрыяле вучэбных дапаможнікаў для падрыхтоўкі студэнтаў і выкладчыкаў, брашур для завочнага навучання, праекта энцыклапедычнага слоўніка па беларускім мовазнаўстве, акадэмічнага руска-беларускага слоўніка і падручнікаў для школы аналізуюцца асноўныя тэндэнцыі развіцця беларускай граматычнай тэрміналогіі на паслярэформенным этапе. Характарызуюцца крыніцы і асноўныя спосабы ўтварэння граматычных адзінак.

Уводзіны

Імклівае развіццё і шырокае ўжыванне беларускай літаратурнай мовы ў паслякастрычніцкі перыяд выявілі яе пэўную непадрыхтаванасць да функцыянавання ў якасці дзяржаўнай: нераспрацаванасць рэсурсаў, нестабільнасць арфаграфічных і граматычных норм. Таму асаблівую актуальнасць з сярэдзіны 20-х гадоў пачынаюць набываць пытанні ўніфікацыі норм беларускай літаратурнай мовы. Праблема вырашалася падчас Акадэмічнай канферэнцыі па пытаннях рэформы беларускага правапісу і азбукі ў 1926 годзе. Аднак вынікі канферэнцыі насілі рэкамендацыйны характар і абмяжоўваліся нязначнымі зменамі ў беларускай арфаграфіі. З 1930 года ў рэспубліцы пачынае набіраць моц кампанія па барацьбе з нацдэмаўшчынай і «шкодніцтвам» на мовазнаўчым фронце. Пад выглядам барацьбы з гэтымі фактамі ўзмацняецца ідэалагічны кантроль над культурна-моўнымі працэсамі, падаўляюцца любыя праявы нацыянальнай свядомасці, цікавасць да развіцця мовы кваліфікуецца як нацыяналізм, у якім таталітарны рэжым бачыць для сябе галоўную небяспеку. Курс на беларусізацыю гвалтоўна спыняецца. На змену распрацаванай раней канцэпцыі дамінуючага значэння функцыянавання беларускай мовы прыходзіць тэзіс аб адміранні нацыянальна-моўнай адметнасці. З 30-х гадоў нацыянальнае пытанне лічыцца канчаткова вырашаным, прымаюцца пастановы аб пашырэнні функцый рускай мовы ў рэспубліцы [1, с. 41].

26 жніўня 1933 года беларускім урадам упершыню ў гісторыі беларускага мовазнаўства быў прыняты афіцыйны закон – пастанова, зацверджаная Акадэміяй навук і Народным камісарыятам асветы БССР «Аб зьменах і спрашчэнні беларускага правапісу», палажэнні якой абвяшчалі правапісныя і граматычныя нормы беларускай мовы агульнадзяржаўнымі, абавязковымі для ўсіх сфер грамадскай дзейнасці. Пастанова мела выразны палітычны накірунак, аб чым было сказана ў прадмове да выніковага дакумента, які быў апублікаваны ў 1934 годзе. Істотным складнікам пастановы з'яўлялася абвінавачванне ўладамі беларускіх лінгвістаў у штучным супрацьпастаўленні беларускай мовы рускай, набліжэнні першай да заходніх узораў з мэтай адрыву беларускага народа ад рускага.

На думку лінгвістаў, палітычнае ўмешванне ў моўную практыку дэстабілізуе структуру мовы, што вядзе да «глыбокай дэфармацыі, а ў многіх выпадках і да поўнага разбурэння моўнай сістэмы» [2, с. 6]. Галоўнымі, вырашальнымі ўмовамі для

Навуковы кіраўнік – Л.С. Васюковіч, кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры сацыяльна-педагагічнай работы факультэта сацыяльнай педагогікі і практычнай псіхалогіі Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П.М. Машэрава.

правядзення рэформы 1933 года сталіся не лінгвістычныя фактары, а палітычная кан'юнктура. Таму накірунак моўных змен паслярэформеннага этапу вызначыўся ў працэсе, які, паводле Г. Цыхуна, з'яўляецца адной з найбольш яркіх праяў таталітарнага мыслення, – іерархізацыі моўнай сістэмы ў адпаведнасці з палітычнымі ці ідэалагічнымі крытэрыямі [2, с. 6]. У выніку з пачатку 30-х гадоў тэндэнцыі развіцця беларускай літаратурнай мовы набываюць іншыя кірункі, якія характарызуюцца наступным:

- 1) максімальным спрыяннем рускамоўнаму ўплыву, што дало падставу беларускім вучоным рабіць высновы аб тагачасных працэсах дэнацыяналізацыі беларускай літаратурнай мовы;
- 2) выразным імкненнем пазбягаць ва ўжыванні слоў, тоесных з польскай мовай;
- 3) паглыбленнем працэсаў дывергентнага развіцця паміж літаратурнай мовай і дыялектамі.

Мэта нашай працы – вызначэнне накірункаў развіцця беларускай граматычнай тэрміналогіі 1934–1939 гадоў XX стагоддзя. Даследаванне праводзіцца на матэрыяле вучэбных дапаможнікаў К. Бязносіка, Р. Папіша, В. Рэверэлі, Ю. Шакаля, Н. Шэўчыка, П. Ясюнаса, акадэмічных выданняў «Беларуская граматыка. Марфалогія» пад рэдакцыяй Ц.П. Ломцева, «Сінтаксіс беларускай мовы» пад рэдакцыяй Я. Коласа, В. Гурскага і Г. Шкляра, «Курс сучаснай беларускай мовы. Фанетыка, марфалогія, лексіка» пад рэдакцыяй Я. Коласа і К. Гурскага, брашур для завочнага навучання Н.А. Бялевіча, Ф.В. Дакутовіча і І.І. Зянько, а таксама «Руска-беларускага слоўніка» пад рэдакцыяй А. Александровіча, праекта слоўніка пад рэдакцыяй Беларускай Савецкай Энцыклапедыі пры Беларускай АН.

З 1934 года фактычна пачынаецца новы этап стварэння беларускай тэрміналогіі і тэрміналагічнай лексікаграфіі. Выразнай асаблівасцю развіцця беларускай навуковай тэрміналогіі ў 30-х гадах з'яўляецца антыпурыстычная тэндэнцыя, якая знайшла сваё ўвасабленне «ў адмаўленні ад значнай часткі нацыянальна адметнай тэрміналагічнай лексікі і замене яе інтэрнацыянальнай» [3, с. 78], а таксама ў інтэнсіфікацыі працэсаў запазычання і калькавання з рускай мовы, якая станавілася, па сутнасці, адзінай крыніцай папаўнення тэрміналагічнай лексікі. Рэформа 1933 года «закранула глыбінныя пласты беларускай мовы, змяніла яе фанетыку, навязала элементы расійскамоўнага словаўтварэння, засмеціла беларускую мову расейскай лексікай у тэрміналагічнай сферы» [4, с. 4]. Таму перыяд з 1934 года па 1939 год акрэсліваецца намі як *паслярэформенны этап* развіцця беларускай граматычнай тэрміналогіі, ніжняя мяжа якога абумоўлена часам узнікнення першых падручнікаў і дапаможнікаў па беларускай мове, у якіх праявіліся новыя тэндэнцыі ў развіцці граматычнай тэрміналогіі, верхняя мяжа – пачаткам нямецкай акупацыі на тэрыторыі Беларусі.

Кадыфікацыя граматычных норм беларускай мовы павінна была весціся паводле «Правапісу беларускай мовы» 1934 года. Карыстацца слоўнікамі і падручнікамі 20-х гадоў было катэгарычна забаронена, дзейнасць мовазнаўцаў, якія займаліся раней пытаннямі нармавання лінгвістычнай тэрміналогіі, была фактычна спынена. Далейшая распрацоўка граматыкі беларускай літаратурнай мовы і адпаведнай тэрміналогіі працягвалася ў вучэбных дапаможніках, прызначаных для навучання ў школе дзяцей і дарослых [5–9]. Упершыню ў беларускім мовазнаўстве ў 30-х гадах убачылі свет акадэмічныя выданні, разлічаныя на падрыхтоўку студэнтаў і выкладчыкаў беларускай мовы [10–12], брашур для завочнага навучання [13–16]. У сярэдзіне 30-х гадоў разгортваецца актыўная работа па падрыхтоўцы Беларускай Савецкай Энцыклапедыі, вынікам якой стаўся праект энцыклапедычнага слоўніка па беларускім мовазнаўстве, выдадзены ў 1935 годзе [17]. У 1937 годзе выходзіць з друку

акадэмічны «Руска-беларускі слоўнік» пад рэдакцыяй А. Александровіча, разлічаны «на партыйны, комсамольскі, фабрычна-заводскі, калгасны актыў і школу» [18, с. 4]. У названай вучэбнай і дапаможнай літаратуры распрацаваны марфалагічныя і сінтаксічныя аспекты беларускай мовы ў адпаведнасці з панаваўшымі на той час ідэалагічнымі ўстаноўкамі і правапісна-граматычнымі нормаў, унесены значны ўклад у справу ўпарадкавання і нармалізацыі беларускай граматычнай тэрміналогіі. Так, у перыяд з 1934 па 1940 год мовазнаўцы выкарыстоўваюць каля 1000 граматычных тэрмінаў, якія раней не ўжываліся. Як паказвае матэрыял, колькаснае павелічэнне марфалагічнай і сінтаксічнай тэрміналогіі на паслярэформенным этапе звязана з выходам у друк акадэмічных прац па беларускай граматыцы, якія ў значнай меры сістэматызавалі і ўдакладнялі наступныя мовазнаўчыя паняцці:

- 1) агульнамарфалагічныя;
- 2) семантычныя групы назоўнікаў і іх склонаў, групы назоўнікаў паводле характару асновы, граматычныя катэгорыі і формы назоўнікаў, субстантывацыя часцін мовы;
- 3) граматычныя катэгорыі, формы і тыпы скланення прыметнікаў;
- 4) граматычныя катэгорыі, формы, тыпы скланення і групы паводле паходжання лічэбнікаў;
- 5) разрады паводле значэння і тыпы скланення лічэбнікаў;
- 6) семантычныя групы, віды інфінітыва, граматычныя катэгорыі і формы дзеяслова;
- 7) граматычныя катэгорыі дзеепрыметніка і дзеепрыслоўя;
- 8) тыпы прыслоўяў паводле функцыянальнай ролі ў сказе, значэння і ўтварэння;
- 9) групы прыназоўнікаў паводле значэння;
- 10) падзел злучнікаў паводле значэння;
- 11) тыпы падпарадкавальнай сувязі слоў у словазлучэнні;
- 12) катэгорыя прэдыкатыўнасці, суб'ектна-аб'ектныя адносіны ў граматычнай аснове;
- 13) спосабы выражэння дзейніка;
- 14) класіфікацыя састаўных, дзеяслоўных і іменных выказнікаў, тыпы звязак;
- 15) тыпы і групы даданных членаў сказа;
- 16) класіфікацыя ўстаўных канструкцый;
- 17) тыпы простых сказаў;
- 18) формы сінтаксічнай сувязі паміж часткамі складаных сказаў.

На паслярэформенным этапе 35% граматычнай тэрміналогіі застаецца нязменнай. Яна рэпрэзентавала лінгвістычныя паняцці, звязаныя з характарыстыкай часцін мовы, іх лексіка-граматычных разрадаў і асноўных граматычных катэгорый, падзелам членаў сказа на галоўныя і даданыя, класіфікацыяй простых і складаных сказаў.

Як сведчыць матэрыял, 88% марфалагічных і сінтаксічных тэрмінаў найменняў, якія паслядоўна ўжываюцца з 1917 года і на паслярэформенным этапе, – граматычныя тэрміны, створаныя з дапамогай агульнаўжывальных слоў беларускай літаратурнай мовы. З агульнай колькасці адзначаных граматычных тэрмінаў адзінак 20% – найменні, распрацаваныя Б.А. Тарашкевічам у яго выданнях «Беларускай граматыкі для школ» з 1918 па 1929 год. 12% – адзінкі іншамоўнага паходжання і намінацыі, якія ўтрымліваюць запазычаныя кампаненты.

Пры стварэнні 60% новых марфалагічных і сінтаксічных тэрмінаў адзінак або кампанентаў тэрміналагічных словазлучэнняў у 30-х гадах выкарыстоўваліся агульнаўжывальныя словы: *агульны стан, адваротны парадак слоў, адносныя сказы, выказнасць, выходны склон, выключальная часціца, дзеяслоў-звязка, колькасна-іменная злучэнне, размеркаванне, складана-падпарадкаваны сказ, сузалежнасць, цяперашні час пашыраны, часовае дапаўненне, якасныя акалічнасныя словы* і інш. У складзе 40% граматычных тэрмінаў ужываўся іншамоўны кампанент або тэрмінаадзінка ўтваралася шляхам спалучэння запазычанага слова з

беларускамоўным: **тып** скланення, **абстрактна-разумовыя прадметы**, **адвербіяльнае слова**, **адмоўныя бессуб'ектныя сказы**, **аднавыказнікавая структура**, **апрэдыцыраваныя** азначэнні, **безасабовыя канструкцыі**, **граматычна арганізаваная група слоў**, **даданы сказ умоўнай формы**, **дапаўненні рэлятывныя**, **дзеяпрыметнік прэдыкатыўны**, **прыад'ектыўныя дапаўненні**, **сінтаксічны строй мовы**, **уводныя словы і выразы**, **дзеясловы з рэзультатыўным значэннем**, **азначальны абарот**, **закончаны від** і інш. У большасці выпадкаў узбагачэнне граматычнай тэрміналогіі намінацыямі, у складзе якіх ужываўся іншамоўны кампанент, адбывалася за кошт выкарыстання такіх запазычаных агульнанавуковых слоў, як **тып**, **форма**, **група**, **канструкцыя**, **структура**, **сістэма**, **від**, **катэгорыя**, **функцыя**, **пазіцыя**, **разрад**: **функцыя** звязкі ў састаўным выказніку, **віды** аднасастаўных сказаў, **недапасаваная канструкцыя**, **структура** сказа, **група** дзейніка, **катэгорыі** назоўніка, **тып** скланення, **сістэма** скланення, **апісальная форма** вышэйшай ступені, **постпазітывыны прыдатак**, **прэпазіцыйнае прыслоўе**, **разрад** часцін мовы і інш.

Сярод запазычаных граматычных тэрмінаў акрэсленага этапу вылучаецца 4% інтэрнацыянальных намінацый: **інфінітыў**, **марфалагічная мадыфікацыя**, **парадыгма**, **патаксіс**, **пасіў**, **пасіўная канструкцыя**, **плюсквамперфект**, **прэдыкатыўнасць**, **сінтаксіс**, **сінтаксічная канструкцыя**, **сінтаксічная функцыя**, **суб'ект**, **суб'ектыўны інфінітыў** і інш. Акрамя таго, як паказвае матэрыял, 23% граматычных тэрмінаў 30-х гадоў утрымліваюць у сваім складзе інтэрнацыянальныя кампаненты лацінскага ці грэчаскага паходжання: **адвербіяльнае слова**, **адмоўныя бессуб'ектныя сказы**, **атрыбут** дзеяння, **вінавальны аб'ект**, **граматычна** недапасаваная **канструкцыя**, **дапаўненні прысубстантыўныя**, **флексіўныя словы**, **марфалагічны падзел прыслоўяў**, **намінатыўныя сказы**, **несінтаксічныя формы слова**, **перфектыўны від**, **прэдыкатыўнае злучэнне**, **якасныя прыад'ектыўныя словы** і інш. Кампаненты марфалагічных і сінтаксічных тэрмінаадзінак, па большай частцы, вытворныя ад інтэрнацыянальных граматычных адзінак **object**, **subject**, **adverb**, **attribut**, **adject**, **grammatik**, **substant**, **praedicat**, **imperfect**, **infinitiv**, **flex**, **activ**, **passiv**, **perfect**, **syntaks**, **morph-** і **-log**: **аб'ектыўны інфінітыў**, **бессуб'ектны сказ**, **атрыбутыўныя займеннікі**, **выказнік ад'ектыўны**, **граматычная аснова сказа**, **дапаўненні прысубстантыўныя**, **дзеяпрыметнік прэдыкатыўны**, **імперфектыўны від**, **інфінітыўная сувязь**, **флексіўныя словы**, **сказы актыўнай канструкцыі**, **пасіўная канструкцыя**, **сінтаксічная аснова сказа**, **марфалагічны склад прыслоўяў** і інш.

На паслярэформенным этапе характэрнай робіцца тэндэнцыя ўвядзення інтэрнацыянальнага тэрміна або яго кампанента не праз тлумачэнне адпаведнай рускамоўнай ці дублетнай беларускамоўнай граматычнай намінацыяй, а праз указанне на суадносіны з інтэрнацыянальнай адзінкай. Так, у «Беларускай граматыцы» 1936 года ў некаторых выпадках у мэтах тлумачэння тэрміна ўжываецца лацінскі адпаведнік: «Родны склон мае таксама функцыі раздзяліцельнасці (дыстрыбутыўнасці) (*genetivus partitivus*), як напрыклад, адзін з таварышоў, кіло хлеба і г.д.; аб'екта дзеяння (*genetivus objektivus*), як напр. рубка лесу, загатоўка хлеба і інш.» [19, с. 24]; «накіраванасць дзеяння (*dativus direktonis*) выражаецца давальным склонам назоўніка з прыназоўнікам...» [19, с. 24]; «у працэсе развіцця мовы родны склон прыняў на сябе функцыі выходнага або аддзяліцельнага склона (*ablativus*)» [19, с. 24].

Такім чынам, на паслярэформенным этапе развіцця беларускай граматычнай тэрміналогіі застаецца значным працэнт запазычаных тэрмінаадзінак і намінацый з іншамоўным кампанентам, беларуская тэрміналагічная лексіка працягвае ўзбагачацца інтэрнацыянальнымі тэрмінамі. У мовазнаўчай літаратуры 30-х гадоў звяртаюць на

сябе ўвагу змены ў якасці запазычання граматычных тэрмінаў. На паслярэформенным этапе колькасць запазычаных граматычных тэрмінаадзінак або найменняў з кампанентамі іншамоўнага паходжання павышаецца на 10% у параўнанні з тэрмінамі паслякастрычніцкага перыяду. На вызначаных прамежках развіцця беларускай граматычнай тэрмінасістэмы вылучаюцца розныя крыніцы запазычвання. Так, марфалагічная і сінтаксічная тэрміналогія 1917–1919 гадоў не мае прыкладаў выкарыстання інтэрнацыянальных тэрмінаадзінак, змяшчае найменні або іх кампаненты іншамоўнага, у асноўным польскага, паходжання. Граматычная тэрміналогія 1934–1939 гадоў уключае ў свой склад запазычаныя адзінкі пераважна лацінскага і грэчаскага паходжання, а таксама 4% інтэрнацыянальных тэрмінаў. На пурыстычным (1920–1926 гг.) і дарэформенным (1927–1933 гг.) этапах развіцця беларускай граматычнай тэрміналогіі колькасць суадносін запазычаных тэрмінаадзінак адпаведна 14% і 18%. У пераважнай большасці гэта таксама тэрміны або іх кампаненты лацінскага і грэчаскага паходжання.

Як вядома, сацыяльныя ўмовы існавання літаратурнай мовы цесна звязаны з фактарамі яе развіцця. У сучаснай лінгвістычнай літаратуры дакладна размяжоўваюцца змены ў мовах, якія адбываюцца пад уплывам развіцця гэтых моў, ад змен, якія выкліканы знешнім уплывам на мову [20, с. 27]. Рэформа беларускага правапісу разглядаецца як «факт палітычнага ўмяшання ў моўную практыку», які выклікаў перазмеркаванне моўных рысаў, змену іх іерархізацыі [21, с. 18–19]. Інтэрнацыяналізацыя ў моўнай сферы ўяўляе сабой складаны і працяглы працэс, які адлюстроўваецца ў знешнемоўным і ўнутрымоўным аспектах. Знешнія праявы гэтага працэсу ў беларускай літаратурнай мове абумоўлены ідэйна-палітычным накірункам рэформы 1933 года. Унутрымоўныя – у фарміраванні і паступовым павелічэнні інтэрнацыяналізмаў, у тым ліку і ў фарміраванні беларускай граматычнай тэрміналогіі на паслярэформенным этапе, у пашырэнні іх функцыянальнай ролі.

На думку Г. Цыхуна, у 30-х гадах у беларускай літаратурнай мове адбываюцца працэсы ранжыравання ўнутрысістэмных моўных сродкаў, выкліканыя тагачаснай ідэалагізацыяй [22, с. 6]. Увядзенню ў літаратурную мову інтэрнацыянальнай, іншамоўнай і рускай лексікі, папаўненню беларускай тэрміналогіі інтэрнацыяналізмамі, запазычаннямі, русізмамі і словаўтваральнымі сродкамі, якія ў значнай меры супадалі з адпаведнымі рускімі, надавалася ідэалагічнае абгрунтаванне: «нацдэмаўскімі словамі» звычайна прызнаваліся паланізмы ці спецыфічна беларускія словы або сродкі іх утварэння, якія не мелі блізкіх адпаведнікаў у рускай мове.

Як паказвае матэрыял, на паслярэформенным этапе крыніцай папаўнення беларускай граматычнай тэрміналогіі з'яўляецца адпаведная тэрміналагічная лексіка рускай мовы. Так, у навуковы ўжытак уводзяцца тэрміны *абасоблены абарот, аддзяліцельны склон, родны склон раздзяліцельнасці, від, нарыцальнае імя, граматычная роль звязкі, уводныя словы і выражэнні, адушаўлёныя прадметы, аднародныя члены, галоўны член, аснова інфінітыва, граматычная аснова, двухсастаўныя сказы, адначленныя сказы, віды звязкі, прамы склон, ускосны аб'ект, ускосныя пытанні* і інш. Папярэдне створаныя тэрмінаадзінкі замяняюцца рускімі намінацыямі ў беларускамоўным афармленні, словаўтваральныя сродкі, якія былі ўласцівы для ўтварэння тэрмінаў перыяду 20-х гадоў, – словаўтваральнымі асаблівасцямі рускай мовы: *сказы з аднолькавымі часьцінамі, сказы з аднароднымі часьцінамі, зьлітыя сказы – сказы з аднароднымі членамі, асноўныя часьціны сказу – галоўныя члены сказа, кароткі сказ, непашыраны сказ – неразвіты сказ, акалічнасьць ёвае слова – акалічнаснае слова, дзеясловы сугуковыя – дзеясловы нетэматычныя, дапаможнік – часціца, жывы прадмет – адушаўлёны прадмет, паказальныя займеньнікі – указальныя займеньнікі, залежныя склоны – ускосныя*

склоны, *сустаўны выказнік* – *састаўны выказнік*, *злучэнне (сказаў)* – *сачыненне*, *простая мова* – *прамая мова*, *незакончанае трыванне* – *незакончаны від* і інш.

Па аналогіі з тэрмінамі рускай мовы ў выніку прыняцця пастановы 1933 года:

а) пашыралася ўжыванне кампанентаў тэрмінаў з канчаткамі -а, -я ў форме роднага склону адзіночнага ліку замест адпаведных форм кампанентаў граматычных адзінак з канчаткамі -у, -ю, якія панавалі ў 20-х гадах: *галоўныя члены сказа* – *галоўныя члены сказа*, *дзеяпрыметнік залежнага стану* – *дзеяпрыметнік залежнага стана*, *дзеяпрыслоўе прошага часу* – *дзеяпрыслоўе прошага часа*, *дзеясловы абвеснага ладу* – *дзеясловы абвеснага лада* і інш.;

б) павялічылася колькасць граматычных тэрмінаў, кампанеты якіх выражаліся дзеяпрыметнікамі незалежнага стану: *назоўнікі*, *абазначаючыя асобу чалавека*; *аб'ём адасабляючайся групы*; *прыслоўі*, *узыходзячыя да дзеясловаў*; *абазульняючыя слова*; *асоба гаворачая* і інш.;

в) скасавалася ўжыванне тэрмінаадзінак, у якіх раней перадавалася асіміляцыйная мяккасць: *займеньнік* – *займеннік*, *формы словазлучэнняў* – *формы словазлучэнняў*, *скланенне* – *скланенне*, *акалічнасьць* – *акалічнасць* і інш.;

г) правапіс іншамовных тэрмінаў і запазычаных кампанентаў намінацый цалкам быў пераведзены на рускамоўную арфаэпію: *сынтаксіс* – *сінтаксіс*, *марфолёгія* – *марфалогія*, *імперфект* – *імперфект*, *клясы слоў* – *класы слоў*, *клясыфікацыя прыназоўнікаў* – *класіфікацыя прыназоўнікаў*, *пасыўная конструцыя* – *пасіўная канструцыя* і інш.

Немалую ролю ў збліжэнні рускай і беларускай граматычнай тэрміналогіі адыгралі акадэмічны «Праект слоўніка. Выпуск 4. Мовазнаўства» 1935 года і «Руска-беларускі слоўнік» пад рэдакцыяй А. Александровіча, якія ў якасці нарматыўных фіксавалі наступныя тэрміны: *від*, *закончаны від*, *незакончаны від*, *нарыцальнае імя*, *сачыненне*, *уводныя словы*, *сінтаксіс*, *сінтаксічны*, *падначаленне*, *неразвіты*, *неадушаўлены*, *неадушаўлёнасць*, *адначленны*, *аднародны*, *аднароднасць*, *ускосная мова*, *ускосныя пытанні*, *ускосныя склоны*, *сінтаксіс*. Аднак названыя выданні замацоўвалі ў навуковым ужытку і тэрмінаадзінкі, якія шырока выкарыстоўваліся мовазнаўцамі 20-х гадоў і ўяўлялі сабой агульнанародныя словы, вядомыя літаратурнай мове яшчэ на этапе іх тэрміналагізацыі: *авесны лад*, *адзіночны лік*, *асоба*, *асабовы займеннік*, *безасабовы сказ*, *будучы час*, *вінавальны склон*, *выказнік*, *выклічнік*, *гукаперайманне*, *давальны склон*, *даданы сказ*, *дапаможны дзеяслоў*, *дапасаванне*, *дапаўненне*, *дзеінік*, *дзеіны стан*, *дзеяпрыметнік*, *дзеяпрыслоўе*, *дзеяслоў*, *жывы прадмет*, *загадны лад*, *займеннік*, *залежны стан*, *запрошлы час*, *зборны назоўнік*, *зваротны стан*, *звычайная ступень*, *злучнік*, *імя*, *інфінітыў*, *клічны склон*, *лад*, *лічэбнік*, *месны склон*, *множны лік*, *назоўнік*, *назоўны склон*, *найвышэйшая ступень*, *неазначальны лад*, *ніякі род*, *пабочныя словы*, *падпарадкаванне*, *параўнальная ступень*, *пераходныя дзеясловы*, *прыдатак*, *прыметнік*, *прымыканне*, *прыназоўнік*, *прыналежны займеннік*, *прыслоўе*, *прэдыкат*, *пытальны займеннік*, *род*, *родны склон*, *сказ*, *складаны сказ*, *скланенне*, *склон*, *спражэнне*, *стан*, *творны склон*, *уласнае імя*, *умоўны лад*, *ускосны склон*, *цяперашні час*, *часціна мовы*. Як бачна з прыведзеных прыкладаў, адзінкавыя тэрміны, адлюстраваныя ў названых слоўніках, не ўвайшлі ў сучасную граматычную тэрмінасістэму.

Асноўны спосаб утварэння беларускай граматычнай тэрміналогіі на паслярэформенным этапе – калькаванне рускамоўных тэрмінаадзінак. Асаблівасць гэтага працэсу заключаецца ў тым, што новыя тэрміналагічныя адзінкі ўтвараюцца з уласнамоўнага лексічнага матэрыялу, але на ўзор адпаведных адзінак рускай мовы: *дадатковы выказнік*, *прыдаточныя предложэння цели* – *даданыя сказы мэты*, *согласование прилагательных* – *дапасаванне прыметнікаў*,

временное дополнение – *часовае дапаўненне*, подчинительный союз – *падпарадкавальны злучнік*, глагольное управление – *дзеяслоўнае кіраванне*, косвенная речь – *ускосная мова*, местоименные наречия – *займенныя прыслоўі*, качественные наречия – *якасныя прыслоўі*, приглагольные обстоятельства – *прыдзеяслоўныя акалічнасці* і інш. Нярэдка да калькаванага кораня даваліся або вар’іраваліся з рускамоўнымі словаўтваральнымі сродкамі беларускамоўныя афіксы: *личная (форма) – асабовая (форма)*, *обособление – адасабленне*, *беспредложные (наречия) – беспрыназоўнікавыя (прыслоўі)*, *бессоюзное (соединение) – бяззлучнікавае (злучэнне)*, *(глагольная) часть – (дзеяслоўная) частка*, *числительные (наречия) – лічэбнікавыя (прыслоўі)*, *непосредственное (управление) – непасрэднае кіраванне*, *служебные (слова) – службовыя (слова)*, *обстоятельственные (слова) – акалічнасныя (слова)* і інш.

Пераважнае выкарыстанне рускай тэрміналагічнай лексікі ў сферы навуковых даследаванняў беларускай мовы абумоўлена такімі сацыяльна-гістарычнымі фактарамі яе развіцця ў паслякастрычніцкі перыяд, як сацыяльнае і эканамічнае адзінства Савецкай Беларусі і Расіі, рашаючая роля расійскай дзяржавы ў падрыхтоўцы навуковых кадраў у Беларусі, значна большая ступень развітасці мовазнаўчай тэрміналогіі рускай мовы, блізкасць лексічнай і словаўтваральнай сістэм беларускай і рускай моў.

У выпадку адсутнасці адэкватных словаўтваральных мадэлей для рэпрэзентацыі тэрміналагічнай адзінкі, яе паняццевай структуры ў беларускай граматычнай тэрміналогіі 30-х гадоў нярэдка выкарыстоўваўся апісальны прыём перадачы тэрміналагічнага паняцця, сутнасць якога «заклучалася ў тым, што сэнс слова, якое ўпершыню ўводзілася ў мову і абазначала новы прадмет (з’яву, паняцце), раскрываўся шляхам разгорнутага (энцыклапедычнага) апісання самой рэаліі – яе формы, будовы, прызначэння і інш.» [23, с. 160–161]. Да такіх тэрмінаў адносяцца наступныя намінацыі: *безасабовыя сказы, якія абазначаюць дзеянне непаказаным прадметам* [24, с. 114]; *дапаўненні пры назоўніках, якія не маюць аднаведнасці сярод прыдзеяслоўных дапаўненняў* [24, с. 85]; *уводныя словы, якія ўзыходзяць да аднасатаўных пэўна-асабовых сказаў* [24, с. 105]; *граматычнае выражэнне рода назоўнікаў* [25, с. 15]; *група прыметнікаў тыпа займеннага скланення* [25, с. 79]; *давальны склон накіраванасці дзеяння ў адносінах да часу* [25, с. 24] і інш. Ужыванне аналітычных тэрміналагічных найменняў з’яўляецца характэрнай асаблівасцю граматычнай тэрміналогіі паслярэформенага перыяду. Матэрыял даследавання паказвае, што агульная колькасць такіх адзінак на вызначаным этапе складае каля 90%, з якіх:

- 50% двухслоўных тэрмінаў: *адмоўныя займеннікі, дапасаваныя прыметнікі, дробныя лічэбнікі, звязчныя словы, поўныя дзеяпрыметнікі, просты выказнік* і інш.;
- 30% трохслоўных тэрмінаадзінак: *атрыбутыўная часціна мовы, асабовая форма дзеяслова, будучае складанае дзеяслова, віды аднасастаўных сказаў, поўдапаможная функцыя дзеясловаў, падпарадкаванне другой ступені* і інш.;
- 10% чатырохслоўных тэрмінанайменняў: *аднавыказнікавыя двухсастаўныя дапасаваныя сказы, апісальная форма вышэйшай ступені, аднародныя простыя недзеяслоўныя выказнікі, асабовыя займеннікі ў функцыі дзейніка, асабовыя формы нетэматычных дзеясловаў, безасабовыя злучэнні прыслоўя з інфінітывам* і інш.;
- 3% пяці- і шасціслоўных тэрмінамінацый: *сінтаксічны прызнак дзеясловаў залежнага стана, складанае скланенне дзеяпрыметнікаў цяперашняга часу, формы адзіночнага ліку першай асобы, групы прыдзеяслоўных дапаўненняў у родным склоне, законы сувязі слоў пры дапамозе форм, простае прыдзеяслоўнае дапаўненне ў вінавальным склоне* і інш.

У працах мовазнаўцаў паслярэформеннага этапу назіраюцца адзінкавыя намінацыі, у якіх граматычнае паняцце рэпрэзентуецца і большай колькасцю слоў, напрыклад: *прыслоўныя лічэбнікі, узыходзячыя да вінавальнага склона ніякага рода парадкавых лічэбнікаў з прыстаўкай па-* [25, с. 206]; *безаб'ектныя дзеясловы, якія без часцінкі -ся зусім не ўжываюцца або ўжываюцца ў зусім іншым значэнні* [25, с. 105]; *дзеясловы несемантычных груп, асноўнай уласцівасцю якіх з'яўляецца непераходнасць* [25, с. 105]; *скланенне назоўнікаў мужчынскага рода з асновай на мяккі зычны* [25, с. 179].

На нашу думку, шырокае распаўсюджванне аналітычных тэрмінаў у 30-х гадах тлумачыцца незакончанасцю працэсаў фарміравання граматычнай тэрмінасістэмы, тым, што тэрміналогія акрэсленага часу папаўнялася галоўным чынам за кошт намінацыі новых паняццяў, а не праз дэталізацыю якасцей, працэсаў і з'яў, якія ўжо былі вядомы беларускай лінгвістыцы.

Заклучэнне

Такім чынам, паслярэформенны этап развіцця беларускай граматычнай тэрміналогіі характарызуецца наступнымі асаблівасцямі:

- 1) паслядоўным выкарыстаннем марфалагічных і сінтаксічных намінацый папярэдняга перыяду;
- 2) пашырэннем колькасці граматычных тэрмінаў і іх кампанентаў нацыянальнага паходжання;
- 3) актыўным ужываннем запазычаных і інтэрнацыянальных найменняў, пераважна лацінскага і грэчаскага паходжання, у якасці граматычных тэрмінаў або іх кампанентаў;
- 4) тэндэнцыяй русізацыі, якая выявілася ў працэсах запазычвання і калькавання рускамоўных тэрмінаадзінак;
- 5) пераважным ужываннем аналітычных марфалагічных і сінтаксічных намінацый, што сведчыць аб незакончанасці працэсаў фарміравання беларускай граматычнай тэрміналогіі.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Сямешка, Л.І. Сацыяльна-палітычныя аспекты функцыянавання беларускай літаратурнай мовы ў другой палове ХХ ст. / Л.І. Сямешка // Беларуская мова ў другой палове ХХ стагоддзя : матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 22–24 кастрычніка 1997 г. / Бел. дзярж. ун-т ; рэдкал.: М.Р. Прыгодзіч [і інш.]. – Мінск, 1998. – С. 38–47.
2. Цыхун, Г. Дэфармацыі ў сістэме беларускай літаратурнай мовы ў гады таталітарызму / Г. Цыхун // Наша слова. – 1999. – 27 студз. – С. 6.
3. Лукашанец, А.А. Беларуская мова ў сферы навукі / А.А. Лукашанец // Сучасная беларуская мова ў сферы сучаснай навукі. – Мінск : Права і эканоміка, 2007. – С. 78–79.
4. Майсеня, Л. Знішчэнне беларускай адметнасці ў сферы навуковай тэрміналогіі (на прыкладзе матэматычнай тэрміналогіі) / Л. Майсеня, В. Юфераў // Наша слова. – 1999. – 17 сакавіка. – С. 4.
5. Бязносік, К. Беларуская мова. Граматыка і правапіс : падручнік для трэцяга класа / К. Бязносік, А. Севярнёва. – Менск : ДВБ, Вучпедсектар, 1934. – 64 с.
6. Папіш, Р. Беларуская мова. Граматыка і правапіс : падручнік для яўрэйскіх школ : у 2 ч. / Р. Папіш, В. Рэверэлі. – Менск, 1934. – Ч. 2. – 72 с.
7. Шэўчык, Н.І. Граматыка. Частка першая. Марфалогія : падручнік для сярэдняй школы. – Менск : ДВБ, 1934. – 220 с.

8. Шакаль, Ю. Граматыка. Частка першая : падручнік для сярэдняй і няпоўнай школы / Ю. Шакаль, М. Жыркевіч ; пад рэд. К. Бязносіка. – Менск : ДВБ, Вучпедліт, 1938. – 152 с.
9. Ясюнас, П.Г. Беларуская мова. Граматыка і правапіс : падручнік для школ малапісьменных дарослых / П.Г. Ясюнас. – Менск : ДВБ, Вучпедліт, 1937. – 75 с.
10. Беларуская граматыка. Марфалогія / АН БССР, Ін-т літаратуры і мовы ; пад рэд. Т.П. Ломцева. – Менск : Выд-ва АН БССР, 1936. – 208 с.
11. Сінтаксіс беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовы і літаратуры ; пад рэд. Я. Коласа, В. Гурскага, Г. Шкляра. – Менск : Выд-ва АН БССР, 1939. – 138 с.
12. Курс сучаснай беларускай мовы. Фанетыка, марфалогія, лексіка / К.І. Гурскі [і інш.] ; пад рэд. Я. Коласа і К.І. Гурскага. – Мінск : Выд-ва АН БССР, 1940. – 264 с.
13. Бялевіч, Н.А. Беларуская мова. Заданне 4-е / Н.А. Бялевіч, Ф.В. Дакутовіч. – Менск : Завочны сектар Ін-та журналістыкі імя Кірава, 1935. – 39 с.
14. Зенько, І.І. Беларуская мова. Заданне 4-е / І.І. Зенько; пад рэд. Б. Шпітальніка. – Мінск : Выд-ва «Крестыянская газета», 1937. – 45 с.
15. Зенько, І.І. Беларуская мова. Заданне 5-е / І.І. Зенько; пад рэд. Б. Шпітальніка. – Мінск : Выд-ва «Крестыянская газета», 1937. – 32 с.
16. Зенько, І.І. Беларуская мова. Заданне 1-е / І.І. Зенько; пад рэд. Б. Шпітальніка. – Мінск : Выд-ва «Крестыянская газета», 1938. – 38 с.
17. Праект слоўніка. Выпуск 4 : Мовазнаўства / Рэдакцыя Беларус. Савецкай Энцыклапедыі пры Беларус. акадэміі навук. – Менск : Выд-ва БАН, 1935. – 28 с.
18. Руска-беларускі слоўнік / АН БССР, Ін-т літаратуры, мастацтва і мовы ; пад рэд. А. Александровіча. – Менск : Выд-ва АН БССР, 1937. – 496 с.
19. Беларуская граматыка. Марфалогія / АН БССР, Ін-т літаратуры і мовы ; пад рэд. Т.П. Ломцева. – Менск : Выд-ва АН БССР, 1936. – 208 с.
20. Запрудскі, С. Аб уздзеянні экстралінгвістычных фактараў на развіццё мовы: да характарыстыкі беларускай сітуацыі / С. Запрудскі // Мова. Літаратура. Культура : матэрыялы V міжнар. навук. канф. (да 80-годдзя прафесара Л.М. Шакуна), Мінск, 16–17 лістапада 2006 г. / Бел. дзярж. ун-т, у аўтарскай рэдакцыі. – Мінск : Права і эканоміка, 2007. – С. 26–30.
21. Запрудскі, С. Правапісныя рэформы ў славянскіх літаратурных мовах у XX стагоддзі / С. Запрудскі. – Мінск : Беларус. камітэт славістаў, 1998. – 24 с.
22. Цыхун, Г. Дэфармацыі ў сістэме беларускай літаратурнай мовы ў гады таталітарызму / Г. Цыхун // Наша слова. – 1999. – 27 студз. – С. 6.
23. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.
24. Сінтаксіс беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовы і літаратуры ; пад рэд. Я. Коласа, В. Гурскага, Г. Шкляра. – Менск : Выд-ва АН БССР, 1939. – 138 с.
25. Беларуская граматыка. Марфалогія / АН БССР, Ін-т літаратуры і мовы ; пад рэд. Т.П. Ломцева. – Менск : Выд-ва АН БССР, 1936. – 208 с.

Raduk O. Stage of the Development of Belarusian Grammar Terminology after the Reformation (30-s XX cent.)

According to the material of educational manual for training students and teachers, brochures for external education, the project of encyclopaedic dictionary in Belarusian linguistics, academic Russian-Belarusian dictionary and text-books for schools the main tendencies in the development of Belarusian grammar terminology in the 30-s of XX century are analyzed.

Рукапіс паступіў у рэдкалегію 17.05.2010